

ЗА ХАРАКТЕРА НА БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Мито Исусов

Глобалните характеристики на българското общество след Втората световна война и преди, и днес носят преди всичко политически и идеологически характер. Главният въпрос е дали това общество имаше социалистически характер, или беше държавнокапиталистическо, дали това общество беше преходно, демократично или тоталитарно? Ние, историците на това общество, изследвахме редица конкретни процеси, тенденции, явления и събития от неговото развитие, без да имаме пълна, научнообоснована, обективна негова типология. Може би това е хубаво, тъй като от гледна точка на нашата познавателна система, след сериозните конкретно-исторически изследвания по-добре бихме могли да направим типологическа характеристика на това общество.

Известно е, че традиционните подходи към същността и природата на българското общество, което започна да се формира в средата на 40-те години на XX в., биха ни довели до верни изводи, но едва ли до цялата историческа истина. Към тях навярно трябва да се приобщи и системно-структурният подход, който се стреми към едновременно осветляване на многостранния живот на обществото и на взаимните връзки и функционални взаимоотношения на съставлящите го системи и структури. Става дума за универсален подход към стопанството, социалните отношения, политическия живот, духовните промени на българския народ в продължение на половин век. Става дума за обективна научна оценка на социалните функции на комунистическата партия като своеобразна социална инфраструктура и на държавата като могъщ социален субект в най-новата история на България.

Понякога представите ни за границата между старите и новите общества в историческата съдба на народите са твърде механични и еднолинейни. Като че ли забравяме дълбоката приемственост в материалния и духовния живот на поколенията. Новото българско общество, което започна да се формира след Втората световна война, колкото и да беше обвързано с определени идеологически и политически принципи, беше до голяма степен продължение на главните компоненти на довоенното българско общество. Става дума за материално-техническата база на стопанството, за много-

образието от стопански и социални отношения, за административноуправленските структури, за главните компоненти на духовната култура.

Буржоазното общество в България притежаваше някои твърде характерни особености. То беше предимно аграрно и по-малко промишлено. Беше започнало да остарява, преди да се е развило напълно. В продължение на шест десетилетия и половина неговата политическа система преживя периоди на интензивен буржоазнодемократичен политически живот, на авторитарни и тоталитарни режими, на фашизъм. Твърде значителна беше политическата роля на монархията като своеобразна политическа инфраструктура, чиито социални прерогативи се определяха от Търновската конституция. Фашизмът в България беше познат и като политическа доктрина, и като политическо движение, и като политическа система. Едва ли трябва да се търси абсолютна тъждественост на българския фашизъм с фашизма в Италия, Германия или Испания. Неговата поява задълбочи гражданската вражда, предизвикана от военните катастрофи на България през 1913 и 1918 г., и доведе до същинска гражданска война през първата половина на 20-те и първата половина на 40-те години.

Едва ли може да се открие всеобща изостаналост на довоенното българско общество. Относително развити бяха преработващата промишленост, интензивните области на земеделието, отделни занаятчийски производства. Твърде характерни бяха кооперативните стопански форми и държавните и общински стопански институции. Образователната система, литературата и изкуството, някои хуманитарни и естествени науки имаха европейски измерения. И все пак това общество се нуждаеше от истинска модернизация. Модернизацията можеше да обхване материалните производителни сили на обществото, неговата политическа система и общественopolитическа мисъл, социалната активност на ризличните обществени групи в гражданското общество, и особено на интелигенцията, връзките на българското образование, изкуство, култура със световната цивилизация. Модернизацията беше европейско, световно явление, така както дефашизацията и демократизацията на обществения и политическия живот имаха планетарно значение.

Различните политически формации имаха различни доктрини и програми за следвоенното устройство на България. Народнодемократичната революция в България, както и всички революции в Европа и извън стария континент след Първата и след Втората световна война, носеха твърде своеобразни военновременни черти. Преодоляването на военната стопанска разруха, възстановяването на икономическия потенциал и нормализирането на икономическия живот на страната имаха универсално значение, каквото имаха дефашизацията, демократизацията и модернизацията на българското общество.

Някои се надяваха и действаха за съхраняването на традиционните стопански форми и буржоазнодемократичното политическо статукво. Те бяха свързани с традиционните буржоазни и дребнобуржоазни опозиционни кръгове или с некомунистическите партии от Отечествения фронт. Социалдемократите и комунистите прогнозираха несъмнени структурни промени в стопанството и в социалните отношения. Комунистите предложиха алтернативата на народната демокрация като изключително продължителен период на преход към ново общество или към нова политическа система извън параметрите на буржоазната демокрация и на съветската демокрация.

Разбира се, всички прогнози трябваше да се съобразяват с няколко съществени обстоятелства. На първо място беше принадлежността на България към Тристранния пакт, нейната странна война с Великобритания и САЩ, запазването на дипломатическите ѝ отношения със СССР до 5 септември 1944 г., изключителната международна изолация, в която беше изпаднала страната в годините на Втората световна война, споразумението между Сталин и Чърчил за поставянето на България в геополитическите граници на съветското влияние и присъствие. На второ място — постепенното задълбочаване на революционния процес в България, който носеше антифашистки и демократичен характер и чиято най-висока точка беше въстанието на 9 септември 1944 г. Настъпилата промяна беше насочена към ликвидацията на фашистката тоталитарна система и формирането на нова политическа система.

Във връзка с всичко това нашата съвременност поставя два въпроса пред историческата наука. Първият се отнася до характера на 9 септември — въстание или военен преврат беше извършен на този ден? Вторият въпрос се отнася до отношенията между България и страните от антихитлеристката коалиция след сключването на споразумението за примирие на 28 октомври 1944 г. — окупирана или максимално контролирана и зависима страна беше България? Поляризацията на мненията по тези въпроси е твърде съществена и се отнася както до политиците, така и до някои политизирани учени. Тези два въпроса имат съществено значение не само с оглед на следвоенното устройство на България, но и с оглед на началната граница на най-новата история на България. Става дума за преодоляване или за обосноваване на социалноформационния подход при изучаване на развитието на историческия процес.

Хаосът в понятийно-категориалния апарат на обществените и хуманитарните науки се отнася и до сложните проблеми на човешкото общество. Революционни кризи, общонационални политически кризи, революции, въстания, преврати, бунтове и др. се използват при типологията на различни исторически процеси, явления и събития. Девети септември 1944 г. е най-важният момент в развитието на антифашистката съпротива в България.

Главната особеност на тази съпротива беше нейното развитие и задълбочаване като своеобразна гражданска война. От една страна, все повече се използваше армията в операциите против НОВА. Създадени бяха специални органи за борба срещу нелегалните форми на антифашистката съпротива — “Обществената сила” и жандармерийските части. Най-важна слабост на антифашистката съпротива в България беше отсъствието на сътрудничество или партньорство между Отечествения фронт и легалните опозиционни буржоазни и дребнобуржоазни партии.

Комитетите на Отечествения фронт започнаха да завземат политическата власт не на 9 септември 1944 г., а няколко дни по-рано. На 6 септември беше установена нова власт в 6 села, на 7 септември — в 8 села, а на 8 септември — в 156 села и в 20 града. За това развитие на събитията безспорно значение имаше състоянието на война между СССР и България, обявено на 5 септември. Известно е обаче, че още през юни 1941 г. комунистическата партия в България възприе курс на въоръжена борба. Задълбочаването на политическата криза в страната след смъртта на цар Борис III през август 1943 г. предизвика ориентация към въоръжено въстание. Непосредствената подготовка на революционните политически сили за въстание започна в края на август 1944 г.

Твърдението, че на 9 септември 1944 г. в България е извършен военен преврат, принадлежи по историческо време на Й. В. Сталин и Й. Б. Тито. През последните години някои заинтересовани политически личности у нас твърдят, че Девети септември се заключава в акцията на капитаните Димитър Томов, Марко Иванов, Петър Илиев, Асен Сурдулов и др. по завземане на Министерството на войната отвътре. Там по онова време пребиваваха неколцина от министрите в последното буржоазно правителство на България. Генералният щаб на армията, както и главните органи на военното разузнаване и контраразузнаване, се намираха извън столицата. През нощта на 8 срещу 9 септември 1944 г. обаче не се решаваше съдбата на кабинета Муравиев. През тази нощ се решаваше съдбата на държавната монархофашистка политическа система. Не военен преврат, а само въстание можеше да нанесе непоправим, решаващ удар на тази система.

Заслугата на капитаните пред историята е важна, но по-важни са поведението и действията на революционизираните войскове части: проекторната група, първи инженерен полк, учебната рота на Военното училище, инженерно-шурмовата дружина, танковата бригада, парашутната дружина и др. Революционният процес в армията съвсем не беше случаен. Той не възникна в навечерието на 9 септември. Още в средата на 30-те години комунистическата партия си постави задача да привлече част от офицерския корпус на демократични и антифашистки позиции. Постепенното сближаване с политическия кръг “Звено” улесни изпълнението на тази задача. Особено

важна роля в антимонархическите офицерски среди играеше Тодор Тошев, който поддържаше най-тесни връзки с дейците на БКП Станке Димитров, Цвятко Радойнов, Емил Марков, Добри Терпешев, а също с военния аташе при съветската легация.

В навечерието на 9 септември мнозина действащи и запасни офицери се оказаха "от другата страна на барикадата", принадлежаха към силите на антифашистката съпротива. Освен това значителна част от офицерския корпус стоеше на демократични и антифашистки позиции. Планът за удара в София беше изработен от Т. Тошев. На 6 септември той беше окончателно уточнен с група революционни офицери. На 7 септември Т. Тошев направи доклад пред Политбюро на ЦК на БКП за изготвения план и за възможността да се действа на 8 срещу 9 септември. Тодор Тошев и Петър Илиев бяха членове на Главния щаб на НОВА. Сред революционните офицери и нелегалните антифашисти особена роля играеше Петър Вранчев.

В нощта на голямата акция колоната, която трябваше да нанесе главния удар, пристигна пред сградата на министерството на войната в 2,15 часа. След като влезе в министерството, тя се раздели на две части. Едната действуваше в северното крило, където беше задържан военният министър ген. Иван Маринов, а другата — в южното крило, където бяха задържани мнозина генералщабни офицери и пренощувалите там министри Д. Гичев и В. Димов. Оказа се, че военният министър не е противник на Отечествения фронт и не представлява опасност за революционната акция. След деветосептемврийската промяна той беше назначен за главнокомандуващ на българската армия.

В навечерието и в дните около 9 септември революционизираните войскови части взеха участие във въоръженото въстание в Дедеагач и Гюмюрджина, в залавянето и обезоръжаването на немски войници и офицери край Ихтиман, в революционните акции по Южното Черноморие. Разбира се, въстанието съвсем не беше дело само на революционизираните войскови части. В развитието на революционните събития изключително важна роля играеха организациите на комунистическата партия и РМС, комитетите на Отечествения фронт и частите на НОВА. След тях по села и градове вървяха стотици хиляди хора.

Определено може да се каже, че не съществуваше военна организация, която да си е поставяла задачата да премахне монархофашистката държавно-политическа система, която да е имала своя самостоятелна програма за подобни действия и за следвоенното устройство на България, която да е имала свой проект за състава на новите държавни органи — Регентски съвет, правителство, която да е поддържала връзки с демократическите и антифашистките политически организации вътре в страната и да е декларирала своята външнополитическа ориентация. Отечественият фронт имаше своя

политическа програма от юли 1942 г. и своя правителствена програма от септември 1944 г. Тези програми се основаваха върху главните принципи на Търновската конституция. Техните основни цели бяха дефашизацията, демократизацията и модернизацията на страната. Но ако всичко това е било така, за какъв военен преврат на 9 септември 1944 г. може да става дума?

Що се отнася до международния статут на България след 9 септември 1944 г., трябва да се каже, че той се определяше от споразумението за примирие. Като скъса дипломатическите си отношения и обяви война на Германия, България се озова на страната на антихитлеристката коалиция. Тя дори взе твърде активно участие във войната против нацистка Германия. Независимо от жертвите и стопанските разходи победителите третираха България като победена страна. Съюзната контролна комисия и съветските гарнизони и комендатури наблюдаваха изпълнението на клаузите на примирието, без да интервенират безапелационно в решаването на вътрешните политически и социални противоречия в страната. Само във Варна през първите след-деветосептемврийски дни съветските представители разпуснаха новите управленски органи и разоръжиха партизанските части поради провъзгласяването на съветска власт в града. По повод обявяването на новата власт Лондон беше протестираше пред Москва.

Окупационен режим се установява обикновено след военно поражение на една страна. Споразумението за примирие нарушаваше силно държавния суверенитет на България, но не водеше директно към установяване на типичен окупационен режим. И едва ли беше нужен такъв режим. Представителите на СССР, Великобритания и САЩ в международните контролни органи контактуваха и въздействаха директно върху различните политически формации в страната. Тяхната активност се засили след възникването на опозиционните политически партии и разгръщането на преговорите за изработването на мирния договор с България. Независимо от разпределените сфери на влияние в Югоизточна Европа съюзниците от антихитлеристката коалиция се стараеха да извлекат несъмнени изгоди от следвоенното устройство на Европа и от структурните социални и политически промени в победените страни.

Едва ли беше нужен съветски окупационен режим в България, когато съветските ръководни среди предлагаха алтернативи и конкретни политически решения на управляващите политически партии и особено на комунистическата партия. Освен това западните съюзници от антихитлеристката коалиция едва ли щяха да се примирят с установяването на съветски окупационен режим. Тяхната роля при отлагането на парламентарните избори през 1945 г., при опитите за включване на опозиционни представители в правителството през 1946 г., при временната забрана на опозиционния печат

и съдебното преследване на опозиционни дейци през същата година и т. н. беше твърде активна, твърде конкретна и целенасочена.

Промяната на 9 септември 1944 г. и чуждестранното политическо и военно присъствие в България до края на 1947 г. бяха свързани с един голям проблем: възникването и развитието на революционния процес в условията на война. Твърде характерно беше, че почти всички революции, възникнали след Първата и след Втората световна война, бяха свързани с дълбока промяна в съотношението и разположението на класовите и политическите сили и силното олевяване на масите поради военната разруха. При това тази промяна, изглежда, беше много по-дълбока и по-мощна в страни с по-слабо стопанско и политическо развитие на обществото. Самото това обстоятелство обаче обричаше революционните алтернативи, чиято глобална цел се оказа социализмът, на неуспех. Тази обреченост ставаше толкова по-ярка, колкото по-силно се прищпорваше революционното преобразуване на буржоазното общество.

След Деветосептемврийското въстание българското общество започна бързо да добива посттоталитарен характер. Не съществуваха социални, политически и социалнопсихологически условия за непосредствено преминаване от една диктатура — фашистката, към друга диктатура — комунистическата. Реален смисъл придобиваше концепцията на комунистическата партия за народна демокрация. Тази концепция възникна през втората половина на 30-те години върху опита на Испанската гражданска война. Тя беше продължение на стратегията и тактиката на антифашисткото единодействие. Втората световна война разшири социалните и политическите параметри на това единодействие, като достигна до националните и отечествените фронтове. В своето развитие концепцията за народната демокрация стигна до идеята за социализъм без диктатура на пролетариата. Документи от 1946 и 1948 г. разкриват тази идея.

Концепцията за народната демокрация в значителна степен се основаваше върху универсалността и всеобщността на принципите на демокрацията, сред които особено значение имаше свободата на сдружаването, на мисълта, на религиозността, на печата, на личността и т. н. Тази концепция признаваше партийно-политическия плурализъм, парламентарната система, смесената икономика (частна, държавна, общинска, кооперативна), социалното партньорство на различни социални групи, конституционните основи на гражданското общество.

Досега не са доказани твърденията, че автор на концепцията за народната демокрация бил Й. В. Сталин, че тази концепция има до голяма степен демагогски и пропаганден характер, отколкото реална социална стойност. Известно е, че Сталин се отнасяше отрицателно към идеята за народните и единните фронтове, която беше първооснова на идеята за

народната демокрация. Отначало — през 1945 г. — той смяташе, че обществото след Втората световна война в източноевропейските страни трябва да се върне към идеята на Маркс и Енгелс за парламентарна република, а през 1948 г. вече твърдеше, че народната демокрация е друга форма на диктатурата на пролетариата, чиято историческа перспектива е съветската политическа система.

Реалното историческо съдържание на политическата система на народната демокрация в България се изразяваше във възстановяването и управленската дейност на комунистическата партия, земеделския съюз, социалдемократическата партия, народния съюз “Звено” и Радикалната партия; в консолидацията на комитетите на Отечествения фронт като органи на коалицията на управляващите партии, комитети, които временно имаха и властнически функции; в създаването на широка политическа основа на новата власт чрез преустройство на старите или създаване на нови обществени, културни и масови организации. Особено значение беше отдавано на Общия работнически професионален съюз, на Общия земеделски професионален съюз, на Общия занаятчийски и професионален съюз, на съюзите на индустриалците и търговците и т. н. Поради необходимостта от бързо ликвидиране на тоталитарната система политическите действия на управляващата коалиция невинаги бяха перфектно конституционно регламентирани. Създадено беше силно извънредно законодателство чрез наредбите-законали на правителството. Новите законодателни нормативни актове бяха утвърждавани чрез консенсус в правителството и одобрение на Националния комитет на Отечествения фронт.

Правителството на Отечествения фронт в съгласие с Регентския съвет разпусна XXV Обикновено народно събрание, кабинета на К. Муравиев, органите на тоталитарното насилие — полицията, “Обществената сила”, полицейското разузнаване и контраразузнаване, политическите съдилища, цялата система на административната номенклатура — кметове, околийски управители, фашистките политически и масови организации, редакциите на казионните средства за масова информация и др. От друга страна, съществено бяха преустроени и персонално променени регентството, централните държавни ведомства, българската армия, някои от традиционните просветни и културни институции, отделните стопански и професионални организации и др. Твърде инресно беше разпределението на министерските портфейли между управляващите партии. Основните министерства на новата държавно-политическа система бяха в ръцете на комунистическата партия и НС “Звено”, а стопанските и социалните министерства — в ръцете на БЗНС, БРСДП и Радикалната партия.

Новите държавни органи трябваше да решат някои основни политически задачи: участие във войната против фашистка Германия, съдебно

наказание на извършилите политически престъпления на фашистката диктатура, провеждане на избори за законодателно и конституционно събрание, определяне на форма на държавната власт — монархия или република, и др. При решаване на тези задачи понякога бяха нарушавани конституционните изисквания и традиционните управленски технологии. Ликвидирането на старата фашистка тоталитарна система, изглежда, невинатги можеше да се основава на правните норми, създадени от буржоазното общество, нито пък да се бави в историческото време.

Отклоненията от принципите на народната демокрация бяха по-малки във върха на пирамидата на властта и по-големи в нейната основа. Новата държавно-политическа система след Деветосептемврийското въстание не можеше да бъде формирана незабавно, с всички свои органи и управленски технологии. Новите дейци нямаха държавен и правен опит, за да решават новите задачи в духа и границите на гражданското общество. От друга страна, концепцията за народната демокрация съвсем не беше получила цялостно теоретическо осмисляне и осветляване. Посочените отклонения се изразиха във вълна от политически терор през първите дни сред деветосептемврийската промяна, във вмешателство на някои органи и организации на комунистическата партия във вътрешния живот на управляващите некомунистически партии, в остра конфронтация на управляващите и опозиционните партии през 1945 — 1947 г.

Политическите насилия бяха свързани с особеното социалнопсихологическо състояние на обществото, в което гражданската война все още не беше затихнала, а органите на новата власт в редица селища все още не бяха създадени (септември — октомври 1944 г.). Неверни са твърденията, че всички знайни и незнайни жертви са били резултат от организиран комунистически терор. Огромен е броят на убитите и изчезналите от надигналите се за саморазправа политически лумпени, от действията на тежко пострадалите от фашизма земеделци и анархисти, от стихийните вълнения във войсковите части, особено в тия, които се връщаха от Македония и Тракия, от избухналите стари разпри и разгъри в македонското движение и др. В историята не е известна революция без виновни и невинни жертви.

Промените в политическата система на българското общество имаха изключително мащабен характер. Икономическата система на обществото обаче запази своите основни структури. Главната задача тук беше да се възстанови икономическият потенциал на страната в границите на довоенното равнище. С оглед на това бяха направени първите опити за изработване на стопански планове за 1945, 1946 и 1947 — 1948 г. Запазени бяха механизмите на военизирания стопански живот. Осъществена беше конфискация на германски имуществва, на имуществва, придобити чрез спекула и по незаконен начин, на имуществва на осъдени по Закона за народния съд, на поземлена

собственост — по Закона за аграрната реформа. Конфискациите засегнаха отделни социални групи, но не измениха съществено социалната структура на страната. Засегнатите групи имаха преди всичко компрадърски и колаборантски характер. Военната и следвоенната конюнктура в България и Европа не разкриваха възможности за всеобщност и универсалност на политическата и стопанската либерализация.

Групата на т. нар. “патриотични търговци и индустриалци” не претърпя съществени социални и производствени ограничения и беше обект на лоялно партньорство и сътрудничество с новата власт. Тя играеше важна роля във възстановяването на народното стопанство, като ѝ бяха осигурени суровини, определени ѝ бяха принципите на разпределение на производство и ѝ беше фиксирана нормална печалба. Тази група се опираше на своите производствено-професионални организации — съюзите на индустриалците и търговците — и имаше най-тесни връзки със стопанските камари и министерствата на търговията и индустрията. През 1945 г. се подготвяше национализация на рудодобива и минното производство, която можеше да засегне част от тази група. Подобен акт беше оценен като крайно прибързан в ръководните среди на управляващите партии. Групата “на патриотичните търговци и индустриалци” нямаше обаче историческия и стопанския шанс да възстанови системата на свободните пазарни отношения.

Огромните социални групи на занаятчиите и селяните, които бяха характеризирани като дребнобуржоазни, постепенно разширяваха своята производствена дейност, като бяха подчинени на принципите и механизмите на военната икономика, и по-специално на нарядно-реквизиционния режим. Относителната либерализация на този режим предоставяше възможност на тези групи да предоставят част от своето производство на свободния пазар. Огромната липса на потребителски стоки изпращаше част от селскостопанското, занаятчийското и дори промишленото производство в сферите на спекулата и черната борса. Освен това още през тези години се разширяваше създаването на производителни селскостопански и занаятчийски кооперации. Тяхното изграждане се осъществяваше върху принципите на доброволността, съчетаването на личните и общите интереси и на вътрешнокооперативната демокрация. Трудовокооперативните земеделски стопанства отначало бяха отдели от общите селскостопански кооперации, които в България имаха историческа традиция.

Социалната група на интелигенцията, чиито общи черти бяха образоваността и професионалните занимания с интелектуален труд, продължи да играе съществена роля в новите стопански и политически условия. По-голямата част от нея се самоопредели политически на страната на управляващите политически партии и участвуваше активно в обществения и политическия живот на страната. Част от интелигенцията, която беше обвързана

със старите управленски структури и пропагандираше "историческите заслуги" на фашизма и на Третия райх, беше подложена на съдебни преследвания и политически ограничения. Твърде масов характер придобиха служебно-професионалните чистки в държавните учреждения, в учебните заведения и професионално-творческите организации. Политическата диференциация сред интелигенцията придоби нови социални измерения след възникването на опозиционните политически партии. Пъстрата политическа палитра на интелигенцията се отразяваше изключително конюнктурно и противоречиво върху цялостния духовен живот на обществото. До голяма степен нацията беше лишена от трайно и мащабно творчество в областта на литературата, изкуството, културата, науката. Новите ограничения над личността най-ярко се изявяваха сред интелигенцията.

Стратификацията на българското общество през първите години след деветосептемврийската промяна се запази в своите основни граници. Измениха се обаче социалните позиции и социалните функции на някои от основните социални групи или на части от тях. Във връзка с възстановяването на стопанската дейност и с организацията на новите органи на държавната власт и на държавното и общинското управление започнаха да се видоизменят и разширяват миграционните процеси. Към по-значителните промишлени и административни центрове се отправяха работниците от възстановяващите своята дейност предприятия, новоназначените служители, интернираните евреи, прогонените от бомбардировките стодичани и др. Твърде значителни бяха групите българи, които се завръщаха от Западна Тракия и Македония или емигрираха от тези области. Тези групи засилваха стопанското и социалното напрежение в страната. Още по-сложна ситуация възникна във връзка с тяхната реемиграция. Стопанската и социалната дейност на тези българи трябваше да се адаптира към тежката следвоенна стопанска конюнктура и към сложните взаимоотношения на социалните сили.

Всичко изложено дотук показва, че ако разгледаме народната демокрация не само като определен тип политическа организация на обществото, а и като дълъг исторически период, през който трябваше да се решат всички глобални задачи, нерешени от буржоазното общество, и да се подготвят всички главни условия за преход към нови, по-модерни и по-развити форми на стопански и социален живот, ще се убедим, че става дума за осъществяването на един голям, епохален социален експеримент. Разбира се, върху осъществяването на този експеримент твърде съществено въздействие оказваха теорията и практиката на съветското общество. И това въздействие беше крайно неблагоприятно. Негов резултат беше концепцията за народната демокрация като по-низша форма на социален живот, която трябвало да се издигне до висините на съветската социална и политическа система. Край на народнодемократичния експеримент в България сложи възприемането

на сталинската доктрина и на съветския модел на социализъм в края на 1947 и през 1948 г.

Системата от мирни договори, сключени в началото на 1947 г., сложи международен нормативно-правен край на състоянието на война в Европа. Преходът от войната към мира в България от 1944 до 1947 г. обхващаше не само външната политика и международните отношения на страната, а цялостния процес от дълбоки политически, социални, стопански, дипломатически и други отношения. Развитието на революционния процес във военни и следвоенни условия обхващаше и отразяваше целия комплекс от вътрешни и международни отношения и промени в историческата съдба на българската нация. Великите сили до голяма степен решаваха, но не можеха да определят конкретните пътища във всеотрасловото развитие на България.

В мирна Европа главно значение придоби проблемът за следвоенното устройство на континента и на света. Този проблем предизвика дълбоки противоречия между бившите съюзници от антихитлеристката коалиция. Между тях се установи "студена война", която едва ли имаше шансове да се превърне в "гореща". Призраците на войната се използват, за да се засили интеграцията в западния и в източния свят. Така възникна примитивно-вулгарната концепция за "двата лагера". Спуснатата "желязна завеса" служеше с еднаква сила както на източния, така и на западния свят. Срещу опасността от "комунистическо проникване" се водеше ожесточена борба. "Доктрината Труман" и "планът Маршал" имаха мащабно интегрално значение и се отразяваха директно върху следвоенното устройство на Европа и на света.

Интеграцията на СССР и европейските народнодемократични страни започна със създаването на Коминформбюро и на системата от двустранни договори за дружба, сътрудничество и взаимопомощ. Политическата конфронтация на Запада и Изтока предизвика необходимостта от социално еднородно общество в страните на "новата демокрация". Съвещанието на 9-те работнически и комунистически партии в Шкларска Поремба (Полша) през септември 1947 г. потвърди тази необходимост и формулира прогнозите за бъдещото социално еднородство на източноевропейските страни. Единствената алтернатива за това се оказаха сталинската доктрина и съветският модел на социализъм. Западът твърде енергично помогна да се ускори сталинизацията и съветизацията на Източна Европа. Той дори не разбира историческите възможности на народнодемократичния експеримент. Най-ярко доказателство за това беше отстраняването на комунистическите представители от правителствата на Де Гаспери и Рамадие в Италия и Франция страни, в които чертите на народнодемократичния политически живот бяха реалност.

На съвещанието в Шкларска Поремба представителите на Италианската и Френската комунистическа партия се съпротивляваха решително срещу интервенцията на Маленков и Жданов в проблемите на тяхната политическа стратегия и тактика. Безкомпромисни копиеносци на съветската доктрина бяха представителите на ЮКП Кардел и Джилас. На тях им беше предоставена възможността да изнесат два доклада на съвещанието на 9-те. Подобна възможност имаха само представителите на ВКП(б). Югославският революционен опит беше асимилирал в своята същност целия опит на създаването и консолидацията на съветското общество, и особено на неговата политическа система. Постиженията на югославяните в следвоенното югославско общество бяха издигнати в еталон за всички народно-демократични страни. Усвояването на сталинската доктрина и съветския модел на социализма се осъществяваше както директно, така и индиректно — чрез революционната теория и революционната практика на Югославската комунистическа партия.

Решенията на Коминформбюро наложиха коренна промяна в политиката, стратегията и тактиката на комунистическата партия в България. Интерпретацията на тези решения отначало предизвика съществени разногласия в нейното ръководство. Георги Димитров продължаваше да отстоява народнодемократичния експеримент. Вълко Червенков формулира изграждането на социализма като непосредствена политическа задача на тази партия. Това изискваше да се интензифицира революционният процес, т. е. да се поставят такива прагматични задачи и да се използват такива политически и социални средства, за които в страната не съществуваха реални обективни условия и възможности. Обществото трябваше да се хвърли в постоянно болезнено напрежение. В резултат от това проектоконституцията на България незабавно беше "очистена" от буржоазнодемократичните "приумици" и придоби монолитен социалистически характер. Напразно я нарекоха Димитровска конституция. Георги Димитров не беше нейн автор.

Конституцията стана нормативна основа за преодоляване на социалната нееднородност на България. Осъществена беше национализация на промишлеността и банките. Този акт доби неограничено широки размери. Експроприирани бяха дори дараците и караджейките. Оказа се, че многопартийната система "забавя" развитието на революционния процес. Опитът на Югославия показваше "достойнството" на еднопартийния политически монопол. Пристъпи се към обединения — отначало на младежките политически съюзи, а после на партиите, чрез превръщането на Отечествения фронт в единна обществено-политическа организация с единна социалистическа програма. Конституционното събрание беше изчерпало своята програма. Необходим беше нов парламент и нови регионални и местни органи на властта, за каквито бяха определени народните съвети.

Съветският модел на социализъм се основава върху няколко магистрални, превърнати в догми, принципа. Преходът от капитализма към социализма се осъществява по революционен път, който изисква установяване на диктатура на пролетариата, утвърждаване на монопол на комунистическата партия над политическата власт, разгръщане на безкомпромисна класова борба срещу врага с партиен билет. Самото социалистическо общество се осъществява върху принципите на експроприация на експроприаторите, на пълното господство на обществената (още по-точно на държавната) собственост, на модернизацията на обществото чрез индустриализацията, колективизацията и културната революция, на интернационализацията на новото социалистическо общество. Принципите на демокрацията, на социалната справедливост и на свободата на личността имат повече пропаганден, отколкото реален смисъл и съдържание. Социалната демагогия до голяма степен изчерпва общочовешката същност на тези принципи.

Програмата за преход към ново, социалистическо общество беше изработена от Петия конгрес на комунистическата партия в България през декември 1948 г. Преди появата на тази програма авторите на народно-демократичния модел и на превръщането му в исторически експеримент бяха принудени да се откажат от новите идеи за преобразуване на обществото в недостатъчно развитите европейски страни. Авторите на новата програма, изглежда, разбираха липсата на достатъчно обективни условия и фактори за тази качествена промяна на българското общество. Затова те си послужиха с прогностични символи като “основи на социализма” и “сграда на социализма”; предупредиха българския народ, че той може да реши магистралните задачи на обществото със свои собствени сили; формулираха българските особености на прехода от класово към безкласово общество и посочиха идеологическите основи на духовния живот на обществото; предложиха технологиите на централизираното стратегическо и краткосрочно планиране на стопанските и социалните задачи; формулираха социалните, политическите, културните и нравствените цели на революционното преустройство на буржоазното общество.

За едно десетилетие — от края на 40-те до края на 50-те години — беше осъществен преходът от капитализма към социализма в България, както се твърдеше в някои основни документи на комунистическата партия. Възникна своеобразна икономическа и културна конюнктура в страната. Сложен беше край на реквизиционната система в стопанството. Усвояваше се централизираното държавно планиране. Решавани бяха проблеми на обмяната на парите. Характерни бяха тенденциите за увеличение и намаление на цените. България се включи в Съвета за икономическа взаимопомощ. Постепенно се засилваше нейната икономическа зависимост. През посоченото десетилетие беше осъществено преструктуриране на национализираната проми-

шленост. Създадени бяха нови органи за ръководство на народното стопанство. Сложено беше началото на машиностроителната, химическата, електроприборната промишленост.

При всичко това безкомпромисно бяха следвани странните принципи на приоритетност на индустрията пред селското стопанство, на едрата индустрия пред леката, на машиностроенето пред останалите промишлени клонове. Кооперирано беше селското стопанство — в началото на 50-те години в зърнопроизводителните райони, а в средата на същия период — в планинските райони. Утвърден беше марксизмът-ленинизмът като основа на целия духовен живот на обществото и социалистическият реализъм като единствен творчески метод в литературата и изкуството. На сталинската доктрина и съветския модел на социализма България можеше да предостави реални алтернативи като развитие на ефективна лека промишленост, модернизация на селското стопанство, мащабен национален и европейски туризъм, широка свобода за развитие на образованието, науката, литературата, изкуството.

Определено може да се каже, че най-съществената промяна в българското общество от края на 40-те до края на 50-те години беше ликвидирането на частната собственост върху средствата за производство и утвърждаването на обществената собственост. Политици и теоретици бяха убедени, че главният белег на обществото е промяната на характера на собствеността, а по такъв начин и ликвидация на експлоатацията на човек от човека. Никой не подозираше или не желаше да подозира, че човекът може да бъде експлоатиран както от държавата, така и от нови социални групи, свързани с държавното управление, с управлението на държавните и кооперативните предприятия и организации и с ръководството на комунистическата партия-хегемон. Тази опасност се прикриваше зад тезиса за задълбочаване и укрепване на морално-политическото единство на безкласовото общество.

Икономическата, социалната, нравствената и духовната цена на прехода към ново общество и съпровождащите го драматични и трагични тенденции не беше оценявана от политиките и теоретиките. В края на 40-те години с различни средства беше ликвидирана многопартийната политическа система; на преследвания беше подложена научната интелигенция, свидетелство за което бяха историческата, биологическата, философската, литературната и други дискусии; ударите на социалистическия реализъм се стовариха върху изкуството, скъпа жертва на които стана Александър Жендов.

В края на 40-те и началото на 50-те години вълната на политическите жестокости заля значителна част от управленската комунистическа интелигенция. Повече от 1000 души бяха подследствени и подсъдими по т. нар. трайчкостовски процеси. Твърде жестоки бяха т. нар. кадрови проверки в партийните ръководни органи. Нелегални организации и групи "бяха открити" в средите на бившите опозиционери и някои религиозни общности.

Най-масови политически насилия бяха упражнени в процеса на кооперативното преустройство на българското село. Логически край на всичко това беше създаването на авторитарен политически режим в България в края на 40-те и началото на 50-те години.

Ликвидирането на частната собственост, особено при селяните и занаятчиите, и създаването на държавен и кооперативен монопол върху собствеността и разнообразните стопански дейности предизвика твърде сложни и твърде мащабни социални процеси: миграция на огромни маси селско население, безработица в градските селища, постепенно отчуждение на милиони хора от обществената собственост, от труда и от земята. Очакваното превъзходство на новото общество пред буржоазното не можеше да бъде само промяна в характера на собствеността. Непрекъснато се намаляваше мотивацията на социалната и производствената активност на различните социални групи. Непрекъснато се ограничаваше интересът към иновациите в науката и техническия прогрес, които можеха да имат значение за интензификацията на общественото производство, за преодоляване на екстензивния характер на българското стопанство.

Духовният живот на обществото носеше всички тенденции и противоречия и се отразяваше по различен начин върху поведението и функциите на различните социални групи. Твърде сложна беше съдбата на образователната система и създаването на ново поколение интелектуалци. Европейските измерения на българското образование, формирано в продължение на половин век, загубиха значителна част от своята стойност и започнаха да се заменят с ценностите на съветската образователна система. Еволюцията на рабфаковете и трудовото обучение до границите на политехническото образование и свързването на обучението с живота пренебрегна много творчески традиции и усвои много нови догми. Промените в образователната система затрудняваха учебния процес, но не успяха да предизвикат тежко осакатяване на образованието.

Значителна част от научната и художествената интелигенция от средата на 50-те години започна да живее с надеждата за действителна свобода на научната мисъл и на художественото творчество. Тежките удари, които бяха нанесени върху някои представители на тази интелигенция по време на Априлския пленум на ЦК на БКП през 1956 г. и след него, откриха пътя за ново конюнктурно поведение. Априлската линия се превърна в синоним на "творческа линия", на неограничена социална активност, на преданост към интересите на народа и новото общество. Чрез демагогия и "доближаване на партията до интелигенцията" се правеха опити волнодумците да се превърнат в конформисти, а конформистите в казионни рицари на класово-партийния подход и социалистическия реализъм. Разбира се, част от научната и

художествената интелигенция съхрани своето достойнство, професионална и творческа независимост.

Сталинизацията и съветизацията на българското общество претърпя известна криза след смъртта на Й. В. Сталин през 1953 г. Първите критики срещу съветския тоталитаризъм и срещу култа към личността на “вожда на прогресивното човечество” предизвикаха съмнения ръководните среди на комунистическата партия в България към ценностите на съветския модел на социализма и известна либерализация на политическия живот в страната. Под натиска на критиката на Н. С. Хрушчов В. Червенков беше принуден да осъди култа, създаден около неговата личност, и да се откаже от длъжността “генерален секретар” на БКП през януари 1954 г.

Изводите на XX конгрес на КПСС се отразиха благоприятно върху възгледите на БКП. Априлският пленум на ЦК на БКП през 1956 г. предизвика надежди за демократизация на обществото, за промени в неговия модел и реални функции. Тези надежди се оказаха краткотрайни. В края на 50-те и началото на 60-те години на нашия век опитите за демократизация и хуманизация на обществото загубиха своя реален смисъл и вместо тях се разгърнаха усилия за формиране на нов авторитарен режим в България, чиято силна личност се оказа Т. Живков — човек, надарен със силна памет, с огромна хитрост и несъмнен организационен талант. Това компенсираше неговата необразованост, невежественост, примитивизъм, теоретическа неподготвеност и крайно ниска култура.

Преходът от авторитарност към либерализация и от либерализация към нова авторитарност на политическия живот през 50-те години беше придружен от съществени промени в отношенията между органите на комунистическата партия и държавния апарат. През предишния период беше усвоена практиката политическото ръководство на партията да се осъществява от нейните членове в различните държавни органи и институции. Сега ръководството на партията се осъществяваше чрез нейните решения за различни области на държавния и обществения живот, които имаха задължителна сила. Освен това не бяха редки случаите, когато се появяваха постановления и решения на ЦК на БКП и на Министерския съвет. Така беше сложно началото на постепенното срастване на партията и държавата и на установяването на своеобразен монопол на партията над политическата власт.

От края на 50-те до началото на 70-те години промишленото и селскостопанското производство в България бележеха несъмнени тенденции на повишаване и развитие. Разширяваха се международните икономически връзки на страната. С различни темпове се изменяше жизненият стандарт на различните социални групи. Свободни пазарни отношения не се създадоха, но търговия съществуваше, макар и цените да се формираха от специализирани държавни органи, при широко прилагане на системата на държавни

дотации за редица производства. Свободен, пазарен характер имаше външната търговия на България с развитите и развиващите се страни. Твърде характерна беше практиката на структурни промени в различните стопански органи и организации. Най-мощно значение имаше административната реформа и обединяването на трудовокооперативните земеделски стопанства в края на 50-те години, както и опитите за създаване на нова икономическа система за интензификация на общественото производство и за държавно ръководство на народното стопанство през първата половина на 60-те години.

През разглеждания 11-годишен период бяха направени опити за съществени изменения на модела на социализма в България (т. е. на съветския модел), без да се напускат границите му. Подобно значение имаха и опитите на Н. С. Хрущов в СССР. Този епохален проблем беше в центъра на вниманието и на международните комунистически съвещания, свиквани от Москва през втората половина на 50-те и началото на 60-те години. В България през 1958 — 1959 г. беше формулирана концепцията за икономически скок, през 1962 г. — доктрината за подготовката на условия за постепенен преход към комунизма и през 1971 г. — програмата за изграждането на развито или зряло социалистическо общество. Всичко това показваше странно лутане на общественото-политическата мисъл в България в търсене на неоткрити пътища за развитие на новото общество.

Известно е, че Маркс и Енгелс формулираха най-общите принципи на новото, социалистическото общество, което можеше да се изгради в страните с изключително висока материална и духовна култура, със силно обобществяване на производството, с преобладаващо пролетарско население по пътя на парламентарната република, и то едновременно в най-напредналите буржоазни страни. През първите десетилетия на XX в. В. И. Ленин достигна до идеята за възможността от победа на социалистическата революция в една отделна страна, противоречията в която са твърде изострени, социалните конфликти твърде дълбоки, а съотношението и разположението на класовите и политическите сили предоставя предимства на работническата класа и нейния политически авангард. Според Ленин задължителни условия за успеха на революционните промени са превръщането на руската революция в перманентен процес, който да обхване постепенно най-развитите европейски страни, и установяването на диктатура на пролетариата в тези от тях, в които е победила революцията.

Някои най-общии идеи на Маркс и Енгелс за революцията и социализма, които нямаха непосредствено историческо значение за неразвитите или слабо развитите страни, и някои идеи и политически алтернативи на Ленин, които имаха чисто руски произход и ограничено национално значение, Й. В. Сталин примитивизира, догматизира и им придаде универсално революционно значение. При това той беше един от големите майстори на социалната демаго-

гия и след като през 1936 г. провъзгласи пълната и окончателна победа на социализма в СССР, през 1939 г. формулира епохалната задача за преход към комунизма в страната. В края на 50-те и началото на 60-те години комунистическите партии в т. нар. социалистически страни се блъскаха между различните тезиси и алтернативи, формулирани от класиците, и търсеха пътища за развитието на едно странно, икономически, политически и технологически неизградено общество.

И все пак какъв беше характерът на българското общество след Втората световна война? При отговора на този въпрос винаги трябва да се има предвид обстоятелството, че обществото през 40-те години съществено се различаваше от обществото през 80-те години. Общото развитие на обществото, както и отделните процеси в него не могат да се разглеждат еднопосочно, еднолинейно, еднозначно. Само подобен подход може да ни доведе до заключението, че това общество от първите дни на септември 1944 г. до първите дни на ноември 1989 г. има тоталитарен характер. Или че през разглеждания период съдбата на българския народ не е претърпяла промяна, или че народът е слизал все по-надолу в бездната на историческия вакуум.

Едва ли може да се отрече, че следвоенното общество в България по своите стопански, социални, политически и духовни характеристики стои по-високо от обществото през 1939 г. Общият подем на европейската и световната цивилизация не можеше да не се отрази положително върху българското общество, каквито и железни завеси да се спускаха, каквито и политически режими да се установяваха. При това глобалната политика на управляващата политическа партия и на държавата след 1948 г. не си поставяше цели, които бяха в противоречия с обществения прогрес.

Българското общество след Втората световна война едва ли може да бъде определено като социалистическо. Такова общество досега планетата не познава. Социалистическата идея по своя характер, по своята хуманност, по своята справедливост е непреходна. Тя се причислява към знаменитите общочовешки ценности, за които все повече се говори и пише през последните десетилетия. Тя не е сътворена от марксистите. Нейните родители са знаменитите мечтатели-утописти. Пък и преди това човешкият дух непрестанно се е стремил към свобода, справедливост, равенство. Маркс се опита да докаже обективната детерминираност на тази идея, без да може да изработи конкретен модел за нейната историческа реализация.

В страните и районите, в които революциите станаха исторически факт и управляващите политически партии се устремиха към ново общество, поради икономическата, социалната, политическата и културната изостаналост на тези страни не беше възможно осъществяване на какъвто и да е модел на социализма — дори ако той беше най-демократичният и най-хуманният. Социалистическото общество като цялостна историческа система си остана

само в границите на глобалните прогнози, на стратегическите планове и на социалистическата пропаганда. Поради всичко това съвременната антисоциалистическа пропаганда е лишена от основание. Политическите характеристики на обществото изискват то да се разкрива в реалните си исторически измерения.

Българското общество след Втората световна война, без да бъде социалистическо, беше свързано с решаването на големите и сложни социални проблеми на отделните социални групи и на цялата нация. Такива бяха проблемите за трудовата заетост и безработицата, за работната заплата и динамиката на трудовите възнаграждения, за жилищната осигуреност, за безплатното образование, за безплатното здравеопазване, за отдиха, за пенсионирането, за децата и за третата възраст и т. н. Решаването на тези проблеми изискваше огромни материални средства. То се осъществяваше не в границите на либерални и социалдемократически програми, а в границите на програмата на комунистическата партия, на нейните стратегически планове и решения.

Едва ли в България съществуваха илюзии за някакъв особен материален просперитет на различните социални групи или перспективи за неограничени богатства. Одръжавената собственост не осигуряваше такива възможности. Огромната част от обществото беше освободена обаче от тревогите за утрешния ден. При това съществуваше и една значителна частна собственост в областта на универсалния човешки бит и култура. Определено може да се каже, че формираната номенклатурна социална група освен привилегиите и особеното отношение към законите се ползуваше много по-изразително от фондовете за обществено потребление.

Политическите, духовните и психологическите особености на българското общество след Втората световна война не бяха поставили България в пълна международна изолация. Страната поддържаше твърде широки международни връзки и отношения с огромен брой страни на планетата. През 70-те години българската култура стана изключително открита към света. Икономическите отношения на България с редица страни на Европа, Азия и Африка съвсем не се влияеха от политическите характеристики на авторитарните режими и тоталитарната система в страната. За поддържането на такива отношения нито едно правителство в света не поставяше каквито и да било политически условия и граници. Социализмът като доктрина съвсем не беше в противоречие с модерните европейски стопански, политически, социални и културни модели.

След Втората световна война обществото в България по своята дълбока същност имаше преходен характер. Неговата материалнотехническа база и производителността на труда, неговите структури и социални отношения, неговата политическа система и граждански отношения, неговата култура и

духовно състояние, неговата нравственост и морал още не бяха придобили реален социалистически характер. Съществуваше държавен монопол над стопанството и гражданското общество. Съществуваше еднопартиен монопол над властта, който раждаше опасни авторитарни и тоталитарни явления. Съществуваше монопол на една идеология над духовния живот на обществото.

Държавата играеше основна роля в системата от многообразни отношения на преходното общество. Осъществена беше етатизация на кооперативната собственост. На държавната собственост бяха приписани общонародни черти. Неясна остана социалната природа на собственици и стопани в икономическия живот на страната. Индивидуалните (личните) селски стопанства се движеха в границите на обществото, но непрекъснато разширяваха своето място и увеличаваха своите резултати в общественото производство. През последните години се появиха документи за либерализация на различни производствени и търговски дейности в обществото. Българите живееха в сложно общество с реални човешки измерения на жизнения стандарт.

Формиращите се социалистически тенденции и явления в България през втората половина на XX в. се преплитаха в сложни взаимоотношения с несоциалистическите икономически, социални, политически и духовни явления и тенденции. Новото общество имаше историческа нужда от социализация, демократизация и модернизация. Предпоставки за това не можеха да покажат дори магистралните промени на съветското общество, прокламирани през втората половина на 80-те години. България се нуждаеше от нов модел за преустройство и развитие на съществуващото преходно общество, на формиращите се социалистически тенденции и явления в него. Социализмът като многостранна, цялостна историческа система принадлежеше на бъдещето.